

УДК 94(575.2) (04)

Арзыбаев Тыныстан Кадырович, илимий кызматкер,
Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана
этнология институту, Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясы, Бишкек ш., Кыргызстан

КЫРГЫЗДАРДЫН КАЛМАКТАРГА КАРШЫ КҮРӨШҮНҮН “КУРМАНБЕК” ЭПОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Орто Азия аймагындагы жергиликтүү элдердин Ойрот-калмактарга каршы туруусунун максаты, сырткы душмандарга көз каранды болбой – эркин экономикада ээн-эркин соода-сатык жүргүзүп, кошуна элдер менен тынчтык дипломатиялык мамилелерин түзүп, өз алдынча кербен жүргүзүүнү каалашкан. Көчмөн элдердин жашоо турмушу бири-бирине жакын болгондуктан, кошуна элдерден көп деле айрымасы болгон эмес. Бардыгынын жашоо-турмуштары, маданияты бири-бирине окшош келген. Айрыкча бул жагынан Енисей, Фергана, Тянь-Шань аймагында жашаган көчмөндөр, жакын турган казак, өзбек, каракалпак элдери менен саясий жактан алакаларын жүргүзүп турушкан. Ал гана эмес сырткы душмандарга биригеликте каршылык көрсөтүшкөн.

Негизги сөздөр: Көчмөн, Енисей, Фергана, чекара, аймактар, калмак ашуу, Орто-Азия.

Арзыбаев Тыныстан Кадырович, научный сотрудник,
Института истории, археологии и этнологии им. Б.
Джамгерчинова Национальной академии наук
Кыргызской Республики, г. Бишкек, Кыргызстан

ОТРАЖЕНИЕ БОРЬБЫ КЫРГЫЗОВ ПРОТИВ В ЭПОСЕ “КУРМАНБЕКА”

Целью сопротивления местных народов Среднеазиатского региона ойротским калмакам было желание вести самостоятельный караван, свободно торгуя в свободной экономике, не зависящей от внешних врагов, и устанавливая мирные дипломатические отношения с соседними народами. Поскольку образ жизни кочевых народов был близок друг к другу, они не сильно отличались от соседних народов. У всех было своя жизнь, культура близкая друг к другу. Особенно в этом отношении кочевники, проживающие в районе Енисея, Ферганы, Тянь-Шаня, а также соседние казахи и узбеки близлежащих районов, политические отношения с каракалпакским народом. Они даже вместе противостояли внешним врагам.

Ключевые слова: Кочевник, Енисей, Фергана, граница, регионы, калмак ашуу, Средняя Азия.

Arzybayev Tynystan Kadyrovich, researcher,
Institute of history, archeology and ethnology named after
B. Jamgerchinov, National Academy of Sciences, Kyrgyz
Republic, Bishkek city, Kyrgyzstan

REFLECTION OF THE STRUGGLE OF THE KYRGYZ AGAINST IN THE EPIC “KURMANBEK”

The goal of the resistance of the local peoples of the Central Asian region to the Oirat Kalmaks was the desire to lead an independent caravan, trading freely in a free economy, not dependent on external enemies, and establishing peaceful diplomatic relations with neighboring peoples. Since the way of life of nomadic peoples was close to each other, they did not differ much from neighboring peoples. Everyone had their own life, culture close to each other.

Especially in this regard, nomads living in the region of the Yenisei, Fergana, Tien Shan, as well as neighboring Kazakhs and Uzbeks of nearby areas, political relations with the Karakalpak people. They even fought against external enemies together.

Key words: Nomad, Yenisei, Fergana, border, regions, Kalmak ashuu, Central Asia.

Ойрот-калмак мезгилинде Жунгар хандыгынын баскынчылык саясатынын негизги максаты, Борбордук Азия анын ичинде Кытай, Сибирь жерлери жана Орто Азиядагы кыргыз, казак, өзбек, кыпчак, жана каракалпак элдеринин кенен сууга жана жайыттарга бай аймактарын, мындан тышкары кенге бай жерлерин басып алуу саясаты жылдан-жылга күчөй берген.

Жунгар хандыгынын тынымсыз жүргүзгөн саясий жана экономикалык саясаты, Орто Азия жана Чыгыш Түркстанда тарыхый жактан унутулгус белгилерин калтырды. Бул жагынан көбүнчө Чыгыш элдеринин жазма булактарында орус, англис ж.б. тилдерде канчалаган эмгектер жазылып, жарык көрдү. Канчалаган тарыхый булактарда эмгектер жазылганы менен ар кандай сындарга, ой-пикирлерге кабылып, көпчүлүгүндө так эмес маалыматтарда каталар орун алгандары болбой койгон жок жана ар кандай сындарга дуушар болушту.

Тарыхый булактарда, калмактар менен кыргыз жана казактардын мамилелери XVII кылымдын башынан тарта туруксуз болгондуктан, алардын ортолорунда ич ара келишүү мамилелери оор болгон. Кыргыз, калмак (ойрот) согуштары (XVII-XVIII кк.) кыргыздарга каршы баскынчылык – жортуул экспансиясы 30-жылдарда ойрот урууларынын күчтүү кошуну Орто Азияга (1626- 1748-жж.) тынымсыз кол салып турган. Орто Азия элдерин ойрот-жунгарлыктар басып киргенде, калмактын ханы Галдан Бошокту кыргыз, казактарга жасаган согуштук жүрүшү ийгиликтүү болуп, чек ара аймактарына жакын турган ойроттор ээлик кылган жерлерин байма-бай кол салууларын жүргүзгөн. Калмактар экинчи жолу күчтүү колу менен кыргыз жерине кол салып киргенде, казак, кыпчак элдеринин XVII кылымдагы калмактар менен болгон чабыштары фольклордук - оозеки чыгармаларда айтылып калган. Ошолордун бири, кыпчак элинен чыккан баатыр Курманбек жана анын баласы Сейитбектин эрдиктери да айтылат. Бул кол жазмадагы тарыхый окуялар кыргыз, калмак доорундагы чабыштарынын мезгил учуруна туура келет.

К.Акиевдин айтуусундагы кол жазмада: Анжиандын асты, Кокондун башында Жазы деген борбор шаар болгон. Тейитбек хандын жети аялы болуп, жетинчи аялдын эң улуусу Зулайка 40 жашында эркек бала төрөп, атын Курманбек коюшат. Курманбек бой жеткенде кыргыз, кыпчактардан 40 жигит курап, душмандарга кол салып, «бала баатыр» аталат. Курманбек 40 жигити менен калмактарга жөнөп, калмактын 80 жаштагы ханы Дөлөнгө, өзүнүн жаш кезинде Дөлөндүн атасы Корундун барында кыргыз, кыпчакты нече жолу талап алганын, Курманбек чоңойгондон бери эли душмандан кутулганын айтат. Курманбектин элде жок баатыр деп укканын, ага азыр күчү келе албай турганын айтып, «Биз буга туруштук бере албайбыз, жакшылык менен жөнөтөлү» дейт. Дөлөн ага көнбөйт. Уруш болот, Курманбек Экөздү сайып өлтүрөт. Дөлөн жарадар болгондон кийин Элибекти элчи кылып жиберет. Курманбек Элибектин сөзүн уккандан кийин, «Мен илгерки кыргыз, кыпчак өчүн күнүм бүткөнчө алуу үчүн келгенмин» [4].

Сейитбек баатыр Курманбектин баласы тууралуу атасынын жолун улантып, атасындай баатыр болгону жөнүндө:

«Сейитбек баатыр хан болду,
Атагы журтка даң болду.
Калыс сүйлөп, эл бийлеп тегеретип оң, солду.
Желектин башын бурады,
Кырк жигит башын курады.
Кадыр баркы артылып,
Калкына жетти сурагы...
Ата жолун жолдоду,
Акыл менен имерип,
Бузулган элди оңдоду.
Айтканы сиңип жалпыга,
Тегири баскан болбоду.
Ордо салып жай кылды,
Айтылуу Кошой-Коргонду» [4].

Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар менен түзгөн дипломатиялык байланышын, «калмак төбөлдөрү менен болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемелик материалдарда жана тарыхый булактарда орун алган. 1947-жылы Абдыкалык Чоробаев Жалал-Абад областындагы, азыркы Сузак району «Калмак-Кырчын» сельсовети, Таран-Базар кыштагынын тургуну, 71 жаштагы Шырдак карыядан «Калмак-Кырчын» уламышын жазып алат. Анда илгерки заманда кыргыз-кыпчак уруусунан Курманбек аттуу баатыр чыгып, калмактар менен урушуп, алардын мизин кайтарып, баш ийдирип турган. Курманбек жер кыдырып Кашкарга барып, Кашкардын ханы Аккан менен достошот. Ал кезде Курманбектин ордосу Кызыл-Суу деген жерде жайлашат. Арадан бир канча жыл өткөндө уулдуу болот.

Аккан токсон нарга буюм-тайымдарын жүктөп, досунун баласын жээнтектеп сапар тартып келе жатып, Күлдөмбес деген жерге жеткенде, Корун аттуу калмактардын төрөсү Курманбектин ордосун курчап алып, согушуп жаткандыгын угат. Уруш бир канча күнгө созулуп, Курманбек душманды жеңип, Кызыл-Суунун батыш жээгине калмактын колун боо түшүрүп кырат. Ошондон улам «калмак кырчындай кырылды» деген сөз калып, согуш өткөн аймак «Калмак-Кырчын» аталып калат. Демек, Курманбек жашаган мезгилде ушул аймакта калмак-кыргыздардын ортосунда катуу согуштун болгондугу реалдуу окуя. Ал ошол уруш өткөн жер «Калмак-Кырчын» аталып калышы менен да бекемделет. Курманбектин «калмак доорунда» жашаган тарыхый инсан экендиги башка тарыхый булактарда да маалымдалат. Түрк, Иран авторлорунун кабарларында, [7] Курманбек казак ханы Эшим менен бир доордо жашап, калмак төбөлдөрүнө каршы күрөшүп турат. Тарихи-Кашкариде Ишим (Эшим) Курманбек жана Малик Касим (Касым) менен жолугушкан. Сүйлөшүүгө Эшим Ташкенттен келет. Жолугушуу Курманбектин Ак-Суу (Ак-Калаа) коргонунда өтүп, калмактар менен урушунун жөн жайы макулдашылат. Түрк авторунун эскерүүсүндө Ишим (Эшим) ханды Курбанбек (Курманбек) ат үстүнөн каршы алат. Буга Эшим тырчый түшкөн дешет. Эшим хан демекчи, ал XVI—XVII кылымдын аралыгында жашаган реалдуу тарыхый адам, казак, кыргыздын ханы. Бирок кыргыздар анын тегин кыргыз-кыпчактан чыгарат. Эшим хан жөнүндө кыргыз арасында казактарга караганда уламыш, аңыз-аңгемелер көп сакталган. Тоголок Молдо уламыш, аңыз-аңгемени негиз кылып «Эр Эшим» поэмасын жараткан. Санжырада да Эшим кан менен кан Турсундун окуясы күнү бүгүнкүдөй эле сакталып, «Катагандын кан Турсун, кан Турсунду ант урсун» делип, достуктун шертин бузган кан Турсундун кара ниет душманчылыгын

ашкерелеген сөз али да калк оозунда. XVI—XVIII кылымдардын аралыгында могол, калмак кандарына каршы кыргыз, казактар биригип согушуп турган учурлары болот.

Эшим хан да кыргыздар тарабынан колдоого алынат. Ал кандык кылган мезгилде кыргыз, казак калкынын жакшы мамиледе, ынтымакта жашагандыгын Ч. Валиханов да белгилейт [1]. Муну эки элдин союздаштыгынын күбөсү катарында Эшим хандын кыргыздардын уруу башчысы Көкүм өлгөндө, Ташкентке «Көкүмдүн көк күмбөзүн» тургузушунан да көрүүгө болот. Курманбектин тарыхый инсан экендигин аныктай турган дагы бир далил, калмак хандарынын жортуулу учурунда Чыгыш Түркстан аймагы менен кыргыздардын карым- катнашын көрсөткөн тарыхый окуялардын, тарыхый инсандардын чагылдырылышы.

Биринчиси - «калмак доорунда» Чыгыш Түркстан аймагы менен кыргыздардын карым-катнашы, тарыхый байланышы. Экинчиси — Аккандын тарыхта болгон адам экендигин маалымдаган даректердин тарыхый эмгектерде орун алышы. Алсак Шах-Махмуд Чоростун хроникасы боюнча XVI к. Тянь- Шандан могол төбөлдөрүн сүрүп чыккандан кийин, кыргыз уруулары Кашкар менен түздөн-түз байланышып турган [9]. XVII кылымдын башында калмактардын кысымынын күчөшүнөн улам, кыргыз уруулары - Кашкар, Турпан, Ак-Суу ж.б. шаарларга көчүп келип, бул аймакта отурукташуу процесси башталат. XVII кылымдын 30-жылдарында кыргыздар Могол мамлекетинин башкаруучуларынын көрсөткөн каршылыктарын жеңип, Кашкардын айланасы жана андан түштүккө карай Жаңы Гиссарга чейинки аймактарга жайланышып, реалдуу саясий күчкө айланып, мамлекеттин ички иштерине кийлигишип, өз таасирин тийгизип турган. Могол хандары да алар менен эсептешкен.

Шах Махмуд Чоростун маалыматына караганда, XVII кылымда Тянь-Шань жана Чыгыш Түркстанда - Тилеке бий, Байбото Кара, Сокур бий, Кошойбек, Кебекбек, Шырдакбек ж. б. мырзалар кадыр-баркка ээ болуп, Кашкар, Жаркент хандыктарында мансаптык бийлик - бакавул, эмир, эсавул, шигавул сыяктуу кызматтык орундарды ээлеп турган[9. Юдин. – С.[6]. Айрым бир чептерге аким болуп дайындалып турган учурлары да болгон. Калмактар менен согушууда Кашкар жана Жаркент хандыктары кыргыз жана казак урууларынын аскердик бөлүктөрүн колдоого алып турушкан. Кыргыз, казак ханы Эшим тарабынан Кашкар, Жаркен хандыктары менен калмактарга каршы келишим түзүлгөн. Тарыхый айтымдарда, Аккан Курманбектин досу катарында мүнөздөлүшүндө тарыхый-турмуштук негиз бар. Анткени, «калмак доорунда» Кашкар менен кыргыздар тыгыз саясий, экономикалык жана маданий байланышта болгон.

Айрыкча XVII к. Кашкар жана Жаркен хандыктарынын аймагында Кушчу, Чоң багыш, Кыпчак, Мундуз, Нойгут, Тейит, Булгачы, Отуз уул ж. б. кыргыз уруулар мамлекеттин саясий турмушуна жигердүү аралашып, тарыхый окуяларга өз таасирин тийгизип тургандыгы Шах Махмуд Чоростун хроникасынан, Мир Халь ад диндин «Хидаят намесинен» ж. б. эмгектердеги маалыматтарда көрүнүп турат [8].

Чыгыш Түркстандын тарыхында Аппак хан жана Аппак-кожо деген эки тарыхый инсан кездешет [5]. Мындай фольклордук оозеки айтымдар өткөн доорлордогу болуп өткөн окуялардын тарых чындыгы экенин аныктыгына мезгилиндеги жашап өткөн каармандардын жасаган баатырдык окуялары дал келет. Курманбектеги тарых каармандардын биринчиси -Аппак хан (өз аты Абд ал Латиф) эл арасында хан аталган, ошондон улам кыргыздарда да ушул наам менен белгилүү болсо керек. Ал 1602-жылы төрөлүп, отуз жашында Кашкардын ханы болот. Махмуд ибн Вали (Бахр ал асар) [2] боюнча да XVII кылымда өмүр сүрөт. Аппак хан (Ак хан) менен Курманбектин ортосунда жакшы мамиле түзүлүп, бири- бринин жерине каттап турушкан. Анын Ак-Сууга келип кеткендиги, Ак-Суу чебин курууга жардамдашкандыгы, Абд ал Латифтин Кашкарга хан болушунда кыргыздардын чоң көмөк көрсөткөндүгү жөнүндө кабар берет. Экинчиси, Аппак кожо (өз аты Хидаятотлла) 1681-1694-жылдардын аралыгында Кашкарды башкаруучу (аким) болуп турган. Тарыхый маалыматтарда, калк арасында

айтылган аңыз-аңгеме, уламыштарга караганда Курманбекке кандайдыр бир денгээлде Абд ал Латиф хандын өмүр жолунун бир үзүмү чагылышкан өңдүү. Курманбек калктын калың катмарына кеңири тараган баатыр. «Курманбек» чыгармасында, тарыхта бир канча айтуучулар катышса да, көпчүлүгүнүн ысымы унутулуп, элдин эсинен чыгып калганы байкалгандай. Бизге XIX кылымдан берки - Токтогул, Мусулманкул, Шамшы комузчу, Калык, Сарыкунан, М. Каландаров сыяктуу айтуучулардын гана ысмы белгилүү. «Курманбекти» Токтогулдун айткандыгын, өздөрүнүн айтууларында андан үйрөнгөндүгүн - Калык жана анын шакирти Сарыкунандын эскергендигине карабастан, чоң акындын өз оозунан жазылып алынбаган. Ошондуктан жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Курманбек баатыр Орто Азия, Могол хандыгы, казак, ногой элдеринин тарыхында «калмак» доору аталып, элдин эсиндеги оозеки чыгармачылыгында, катаал кезең катарындагы зор из калтырган XVI—XVII кылымдар аралыгындагы тарыхый окуялар, Курманбек, Аккан сыяктуу тарыхый инсандардын жашап өткөндөрү, эрдиктери өмүр баяндары реалдуу дешке болот.

Кыргыз, кыпчак элдеринин XVII кылымдагы калмактар менен болгон чабыштары фальклордук – оозеки чыгармаларда айтылып, кол жазмаларда жазылып калган. Ошолордун бири, кыпчак элинен чыккан баатыр Курманбек жана 125 анын баласы Сейитбектин эрдиктери да айтылып калган. Бул кол жазмадагы тарыхый окуялар, кыргыз, калмак доорундагы чабыштарынын мезгил учуруна туура келет. Курманбектин тарыхый адам экендигин, жашаган мезгилин, отурукташкан ордун, коңшу хандыктар менен түзгөн дипломатиялык байланышын, «калмак төбөлдөрү» менен болгон согуштарын белгилүү даражада аныктай турган фактылар тарыхый уламыштык, аңыз-аңгемелик материалдардан жана тарыхый булактардан орун алган.

Адабияттар:

1. Иакинф (Бичурин). Историческое образование ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени [Текст] / Иакинф (Бичурин) - СПб. [б.и.], 1834. - С. 2, 16-21, 27,47, 61-63.
2. История калмыкии с древнейших времен до наших дней. В трех томах. [Текст]. - «Герел» Элиста, ГУ, 2009. - С.9.
3. Калык Акиев. «Курманбек». КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Инв. № 545. 34-б
4. Курманбек.—Жаныш, Байыш (Эпос). Ф., «Кыргызстан», 1970. (Кыргыз ССР илимдер Академиясы. Тил жана адабият институту). 217-б.
5. Кыргыз-калмак (ойрот согуштары) XVII-XVIII кк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: tour.net/page/kyrgyz-kalmaq. - Загл. с экрана.
6. Петров К.И. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият институту», кол жазма фонду. Инв. 4087. 176; Посольство Унковского. - С. 262-263.
7. Тенишев, Э. Древне кыргызский язык [Текст] /Э.Тенишев. - Бишкек: [б.и.], 1997. - С.7.
8. Үмөт Молдонун санжырасы. КУИА, Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Кол жазма фонду. Инв. № 191. 115-б.
9. Юдин В. П. «Тарих» Шах Махмуд бен Мирза Фазил Чораса // Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. Часть II. / составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин / отв. ред. д. и. н. Б. Сулейменов. — Алма-Ата: Наука, 1969. — С. 369—386. — 649 с. — 1750 экз.